

ГУМАНІСТИЧНІ ВИКЛИКИ СУЧАСНІЙ ДЕМОКРАТІЇ

Вінстон Черчилль говорив, що демократія є найгіршою формою правління, якщо не брати до уваги всі інші. У цьому тонкому афоризмі діалектично поєднуються дві незаперечні істини: по-перше, перевага демократії над будь-якими іншими відомими політичними режимами, а по-друге – її очевидна недосконалість, неідеальність (може точніше – природна розбіжність між тією моделлю ідеального правління, яка часто вимальовується у демократичному форматі, та реальною демократичною практикою). Але, власне, в чому полягають ці переваги демократії, і в цьому, відповідно, її недоліки? Спробуємо відповісти на ці питання через призму гуманістичних цінностей. Інакше кажучи, спробуємо відповісти на два питання – 1) чи є демократія найгуманнішим політичним режимом серед існуючих, і 2) в чому може полягати її відносна негуманність, або які вимоги висуває гуманізм до сучасної демократії, та яким чином остання відповідає на ці виклики. Безумовно, що ці питання не можуть ставитися сьогодні суто абстрактно, без урахування останніх подій в Україні, які суттєво вплинули на образ української демократії.

Можна помітити, що поняття „демократія” і „гуманізм” часто стоять поруч. Вважається, що вони позначають певні універсальні цінності, які є здобутками і одночасно орієнтирами сучасної цивілізації, і саме в ранзі таких цінностей є, по-перше, незаперечними (табуйованими для критики) і, по-друге, взаємопов’язаними майже до тотожності.

Між тим, критичний погляд не може не звернути увагу на методологічну слабкість подібного підходу. По-перше, очевидно, що ідеї гуманізму і демократії знаходяться все ж таки в різних площинах ціннісного універсуму – перша має більш загальне, морально-світоглядне забарвлення порівняно з більш інструментальним, соціально-політичним значенням другої. Одного цього факту достатньо, щоб обережно поставитися до суто пропагандистського поєднання „цінностей демократії та гуманізму” у такий собі інтегральний політичний пароль. Навіть апріорно можна передбачити, що їх різний онтологічний рівень може спричинити нестиковку цих тектонічних плит, їх тертя чи навіть землетруси. Тим більш обережно з філософсько-методологічної точки зору слід ставитись до будь-яких – свідомих чи несвідомих – спроб абсолютизувати ці ідеї, а тим більше до практики втілення „ідеалів демократії та гуманізму” як незаперечних істин.

Відомий американський дослідник демократії Роберт Даль ще наприкінці 80-х років звертав увагу на те, що ідея демократії отримала загальне визнання. Але це призвело лише до того, що більшість політичних режимів претендує на право позначатись цим словом – і ті, хто цьому не відповідає, наполягають на тому, що їх особливі різновиди демократичного правління є необхідним ступенем на шляху до повної „демократії”. „У наші дні, – пише Р. Даль, – навіть диктатори, схоже, вірять у те, що необхідна

складова їх легітимності – та чи інша словесна данина демократії" [1, с. 8]. Але слово, яким позначається все, не позначає фактично нічого. Так і „демократія" в наш час не стільки виражає окреслений і специфічний смисл, скільки є знаком розпливчастого схвалення популярних поглядів.

Ці загальні спостереження американського політолога цілком можуть бути віднесені і до України. Схильність суспільної свідомості до ідеалізації призводить до того, що передове українське суспільство вкотре (раніше – разом з російським, а тепер – паралельно йому) підтверджує тезу М. Бердяєва про нашу готовність обманюватись демократичними ідеалами, приймати їх за панацею. Не тільки пропагандистські, а й досить вагомі наукові та навчальні видання і сьогодні сповнені твердженнями про те, що "демократія – безсумнівна цінність, яка не припускає жодних обмежень" [4, с. 93], що вона "є магістральним шляхом, своєрідним ідеалом майбутнього розвитку суспільства та людської цивілізації загалом" [2, с. 265]. Такі аванси мають пояснення у своєрідному сплетінні понять демократія та лібералізм, ліберальний та демократичний, які сприймаються масовою політичною свідомістю майже як синоніми, і в цій тотожності – як репрезентанти гуманістичного ідеалу.

Наявність демократичного режиму в Україні, як відомо, була закріплена Основним законом і офіційно виголошувалась представниками старого режиму, хоча деякі більш обережні політологи давно пропонували тлумачити першу статтю Конституції лише як проголошення вектору розвитку, а інші взагалі вбачали в реальній еволюції політичного режиму незалежної України неототалітарний вектор [див.: 3, с. 192]. Події „помаранчевої" революції в принципі підтвердили такі оцінки, принаймні – підтвердили сумніви з приводу наявності основної підстави демократичності попереднього режиму – його реальної легітимації у суспільній свідомості.

Проте як раніше, так і зараз насторожує нестриманість апологетів демократії – як тих, що знаходяться при владі, так і опозиціонерів. У ситуації „до Майдану" перші намагались освятити іменем народу свою владу, другі ж надто багато надій поклали на цю ідею, і навіть, здавалось, готові були залишитись у вічній опозиції, аби не позбутися почесного звання демократів. Але Майдан дав їм владу, і тепер колишнім опозиціонерам необхідно довести, що вони здатні підтвердити демократичну риторику створенням реального механізму демократичної влади, орієнтованої на людину. Натомість нова опозиція також не має іншого дискурсивного поля для політичної агітації, крім фактичної експлуатації демократичних гасел (паралельно опановуючи деякі дійсно демократичні форми та методи політичної боротьби, які раніше – з позицій влади – сприймалися як смута і підриг політичної стабільності).

Надмірна ідеалізація образу демократії в суспільній свідомості разом з нестриманою експлуатацією демократичних гасел в політичній риторичі може призвести до вкрай небажаних наслідків. Поняття "демократія" і "демократ" перетворюються на похідну фразу, якою кожний користується за своїм смаком – або як почесним званням, або як лайкою, або як маскою (до

речі, півтора десятка українських партій мають у своїх назвах термін "демократична", і ще десяток називаються просто народними; на підтвердження нашого твердження про різнорівневність демократичність та гуманістичних цінностей додамо, що „гуманістичних” партій просто немає). Така ситуація загрожує, зокрема, тим, що реально існуючій гуманістичний потенціал демократії буде нереалізований, а сам образ цього політичного режиму здобуде протилежне, антигуманне забарвлення, що було б так само несправедливо, як і некритична „гуманізація” демократії. Подібна перспектива особливо небезпечна в умовах „після Майдану”, коли, фактично вперше в новітній історії України, почала практично реалізовуватись власне демократична ідея подолання відчуження між владою і народом.

Гуманістичний потенціал демократичної ідеї пов’язується, перш за все, з її параметрами політичного гаранта свободи людської особистості. Вже згаданий Роберт Даль відзначав при цьому, що свобода, яка реалізується в межах демократичного устрою, є перш за все свободою самовизначення при прийнятті обов’язкових колективних рішень. Це – самовизначення людей, які повинні брати участь в якості політично рівних суб’єктів у процесі прийняття правил і законів, якими вони мають керуватися в якості громадян. Це означає, що демократичне суспільство буде, між іншим, перерозподіляти ресурси з метою оптимізації політичної рівності, а отже, і первинної свободи колективного самовизначення в ході демократичного процесу. Вона також намагається забезпечити свободи, які необхідні для реалізації цього процесу [див.: 1, с. 495].

Отже, не слід забувати про те, що демократія, власне – це не сама свобода, а лише політичний механізм, який – за певних умов – може виступати політичним гарантом свободи. Як мінімум, цей механізм має забезпечувати достатній рівень подолання того відчуження народу від влади, позбавитись якого повністю неможливо в будь-якій державі. У цьому контексті безпосередня афінська демократія вочевидь була більш гуманістичною, ніж сучасна представницька – якщо, звичайно, не забувати про те, що її гуманізм був рабовласницьким та патріархальним. З цієї точки зору саме об’єктивна недосконалість механізму представництва є чи не найбільшим гуманістичним викликом сучасній демократії. Майдан на якусь історичну мить повернув образ афінської агори або київського чи новгородського віче, але, збудивши народну свідомість, він не може замінити собою складну систему сучасного представництва. Власне, можна говорити про дві небезпеки післямайданного синдрому – або Майдан буде зрештою локалізований як таке собі „випускання пару”, а збуджений ним потенціал громадянського суспільства буде каналізований у напрямку добре відомих забюрократизованих державно-громадських структур; або – інший варіант – буде зроблена спроба пролонгувати майданні форми демократії, перетворити його на перманентну подію (власне, це і здійснюється, при цьому як прихильниками нової влади, так і її опонентами), що зрештою виключить можливість побудови демократії у визначеному правовому полі, а отже – й

побудови ефективного і гуманістично спрямованого демократичного механізму.

У більш широкому контексті не можна не сказати й про те, що ідеологія народовладдя і ідеологія свободи (лібералізм) є, власне, різними ідеологічними парадигмами. Їх поєднання має певні підстави, якщо мова йде про західний досвід, але при цьому не потрібно забувати, що західна ліберальна демократія є продуктом кількасотлітнього розвитку, важкого та унікального досвіду синтезу протилежних за суттю начал свободи та рівності. При цьому ієрархія цих начал вибудовується західними теоретиками досить чітко. Так, за словами Ф. Хаєка, демократія не є вищою політичною метою, вона – лише засіб, утилітарне застосування для захисту соціального миру та свободи особистості. Як така демократія може вільно існувати і за тоталітарних режимів, тобто волею народу свобода особистості може викорінюватись не менш ефективно, аніж найгіршою автократією. За словами С. Хантінгтона, "розбіжності між демократією і диктатурою менші, ніж розбіжності між тими країнами, в яких існує консенсус, єдність, законність, ефективність, і тими країнами, в політиці яких ці риси відсутні" [6, с. 80].

Отже, ототожнення демократії та свободи є продуктом досить зрілої та особливої політичної культури, характерної для Заходу. Заяви про приналежність України до цього культурно-цивілізаційного простору (В. Ющенко в Конгресі США) скоріше видають бажане за дійсне, або, принаймні, не враховують ступені зрілості відповідних цивілізаційних цінностей на наших теренах. Зрештою, навіть приймаючи таку самоідентифікацію, не можна ані на мить забувати про тендітність і внутрішню суперечливість синтезу демократії та лібералізму, а відповідно – демократії і гуманізму.

Звільнення народу не обов'язково дає свободу особистості. І справа не тільки в тім, що перемога демократії є перш за все перемогою політиків, які називають себе демократами. Навіть якщо прийняти панування демократичних принципів за даність, то це ще ніяк не гарантує свободи самовираження особистості (в тому числі свободи творчості), адже сама свобода знаходиться в іншій площині, аніж механізми суспільної влади. Мова йде, звичайно, не про свободу від відповідальності, а про свободу від примусу, від насильницького "ощас-лив-лювання" в рівній мірі, як і від насильницького пригноблення – це не стільки свобода від, скільки свобода для, тобто свобода творчості та розбудови. Її підставою є людська гідність. Соціальними формами виявлення цієї гідності можуть бути економічні та політичні свободи. Що ж до демократії, то вона, як механізм народовладдя, лише втілює віру у непогрішимість більшості.

Отже, не слід плутати формальну демократію з лібералізмом – у наших умовах це рівнозначно декларуванню прав і свобод без усвідомлення їх дійсної суті та реальних шляхів гарантування. Не слід сприймати демократію як панацею і переходити в „демократичну віру” – вона так само порочна, як будь-яка фанатична віра у "священні принципи" зовнішнього суспільного

механізму, які треба негайно втілити в життя. Бажано усвідомити, наприклад, що демократичні механізми дуже погано пристосовані до кризових ситуацій (в яких потрібно приймати оперативні і часто непопулярні рішення). Особливо небезпечно ототожнювати демократію з конкретною особистістю – такий „гарант демократії” може дуже швидко перетворюватись в авторитарного диктатора; небезпечно також ототожнювати демократію з певним класом – класова демократія, розподіляючи людей на "чистих" і "нечистих", веде до придушення особи і до диктатури;

Виходячи з того, що будь-які політичні принципи та механізми суспільного устрою за своїм єством є відносними, не треба називати і ліберальні цінності, напрацьовані Заходом, загальнолюдськими. Потребує уточнення й ліберально-демократична теза про те, що держава повинна служити людині. Адже гідність самої людини полягає не тільки в тому, що вона реалізує свої права, – людина підноситься перш за все тим, що вона сама служить вищим цілям і цінностям (серед яких патріотизм – далеко не останній). Досвід показує, що політичний лібералізм у своїх крайнощах занадто наближається до анархізму, тобто безвладдя, – так само, як і гранична демократія перетворюється на охлократію, тобто владу натовпу. Отже, лібералізм також, як і демократія, потребує певного обмеження і не може бути абсолютизований.

Гуманістичність демократії, таким чином, не є апріорною даністю – скоріше вона є завданням, вирішення якого передбачає, в першу чергу, його чітке усвідомлення. Проте й „демократичність гуманізму” так само не є беззаперечною істиною. Згадана вище рабовласницька та патріархальна обмеженість античної демократії може ілюструвати її формальну негуманність – хоча, скоріше, все ж таки, вона свідчить про різні історичні форми гуманізму. Критикуючи застигле просвітницьке розуміння гуманізму, М. Фуко, зокрема, зазначав, що гуманізм – це скоріше сукупність тем, які кілька разів в історії виникали в європейських спільнотах, і кожного разу ці теми, завжди пов’язані з ціннісними судженнями, розрізнялись як за своїм змістом, так і за цінностями, які вони відстоювали. Більше того, ці теми слугували критерієм для його диференціації: існував гуманізм, який репрезентував себе критикою християнства і релігії взагалі, але був і християнський гуманізм; у XIX столітті існував гуманізм, який не довіряв науці, був ворожий до неї, але був і інший гуманізм, який, навпаки, покладав на науку всі свої сподівання. І марксизм був гуманізмом, і екзистенціалізм, і персоналізм, і навіть був час, коли підтримувались гуманістичні цінності, декларовані націонал-соціалізмом та сталінізмом. „Аналітичний” зв’язок між якою-небудь філософською концепцією і конкретною політичною настановою того, хто на неї посилається, – висновує французький мислитель, – вкрай мала; „найкращі” теорії не сприяють дієвому захисту від згубних політичних схильностей; певні значущі течії, на зразок „гуманізму”, можуть служити будь чому” [5, с. 324].

М. Фуко не наполягає на граничних висновках, тобто на тому, що треба відкинути все те, що могло позначити себе як гуманізм, – він лише

стверджує, що гуманістична тематика як така надто податлива, змінна, розмита, і тому не дуже придатна для того, щоб бути віссю для розмислів. „Гуманізм придатний лише для того, щоб підмальовувати і виправдовувати ті уявлення про людину, за допомогою до яких він вимушений звертатись" [5, с. 350]. Цьому замкненому колу М. Фуко намагається протиставити як висхідне начало „критику і постійне творення нас самих у нашій автономності".

Але, зрештою, саме так – як самотворення людини та її, людини, безумовну участь у творчому процесі буття, – ми сьогодні і розуміємо найглибший сенс гуманізму. Саме в цьому значенні гуманізм є найвідповідальнішим і одночасно найприхильнішим викликом сучасній демократії, її мірилом, критерієм та оцінкою, її віссю, метою та надзавданням. Мова не тільки про конкретну українську демократію Майдану, – мова і про американську демократію морської піхоти, і про російську демократію спецназу, і про демократію Єврозони, і про демократію острова свободи. Гуманістичний іспит демократії – найвимогливіший, але й найсправедливіший, адже його не можна обійти чи обманути. Україні випала честь складати цей іспит одній з перших у новому столітті. Треба бути свідомими цього.

1. Даль Р. Демократия и её критики / Пер. с англ. Под ред. М. В. Ильина. – М.: РОССПЭН, 2003. 2. Козенюк А. І. Політичні режими // Політологія: Підручник. Вид. 2-ге, перероб., доп. / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К.: ВЦ „Академія", 2001. 3. Лінецький С. В. Політичний режим в Україні (1991-1997) // Політологія: Посібник для студентів вузів / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К.: ВЦ „Академія", 1998. 4. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін. – К.: Генеза, 1997. 5. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с франц. С. Ч. Офертаса под общей ред. В. П. Визгина и Б. М. Скуратова. – М.: Праксис, 2002. 6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 1. – С. 80.